

Shahid Bahonar
University of Kerman

The position of Waqf and charity in the scientific and educational institutions of Kerman in the Qajar era

Movayed Sadeghian¹ Nemat Ahmadasab² Faiaz Zahed³

1. Ph.D Student Department of History, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Central Tehran branch. [Movayed.sadeghi@gmail.com](mailto:movayed.sadeghi@gmail.com)
2. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Central Tehran branch nematahmadi@gamil.com
3. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Central Tehran branch. faiazzahed@gamil.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>14 Jan 2023</i> Revised: <i>11 April 2023</i> Accepted: <i>5 August 2023</i> Published online: <i>25 September 2023</i></p> <p>Keywords: <i>Qajar, endowment(Waqf), endowments, sheikhiyah schools, Kerman.</i></p>	<p>In the Qajar era, Agha Mohammad Khan Qajar attack destroyed and declined the city of Kerman and the subsequent rulers of this city tried to rebuild and revive the prosperity of the city again. Waqf and charity is also a factor that could always be effective in serving the prosperity of urban life. In the city of Kerman, there were various religious and intellectual cultural currents that tried their part to promote the urban life of Kerman. According to the cultural and scientific background of Kerman, the revival and creation of scientific and cultural centers is one of the aspects that different currents tried to promote. According to these conditions, this research seeks to answer the question of to which group belong the benefactors who were effective in the scientific and cultural prosperity of Kerman. The findings of this research showed that the groups affiliated with the government had a greater share in scientific and cultural endowments and charities. On the other hand, the formation of the Sheikhiya movement in Kerman and the dependence of this movement on the government caused this religious movement to contribute significantly to the scientific and cultural endowments in Kerman. This historical research has been done using the analytical descriptive method and relying on library studies. As a result of this research, information was obtained about the age of the tomb, folklore concepts, genealogy and religious tendencies of the deceased. And in addition to this information, the environmental characteristics, political structure and the nomadic lifestyle of the inhabitants of the Jiroft Plain during the Safavid period were explained. The tombstones were obtained from the marble quarry of those areas. Also, the influence of factors such as aqueducts and eastern unevenness of the region in the selection of this region as one of the settlements of Jiroft nomadic plains during the Safavid period was determined.</p>

ite this article: Sadeghian, Movayed. Ahmadasab, Nemat. Zahed, Faiaz. (2023). The position of Waqf and charity in the scientific and educational institutions of Kerman in the Qajar era, 5(1) 174-195.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: 10.22103/IIC.2023.21725.1221

English Extended Abstract

---

1. Introduction

Endowment and charitable actions have always served the Iranian society as a religious and cultural tradition for the prosperity of social life. Science and scientific friendship is one of the characteristics that has always continued among Iranians and there has been a deep relationship between endowment and scientific and cultural prosperity in Iranian cities. In addition to the fact that the endowment was a factor in the prosperity of schools in the middle history of Iran, the financial independence of schools and scientific educational centers is one of their characteristics, which is established with the help of the endowment and prevents the dependence of the functioning of the schools on the government. In the Kerman region, there have been relations between the endowment agent and scientific centers for a long time. Most of these endowments belonged to the ruling class. During the Qajar period, after the restoration of the ruins of the city caused by the attack of Agha Mohammad Khan Qajar on that city, many endowment schools were established in the city of Kerman, the most important of which are the Ebrahimiye School, Mirza Hossein Wazir School, and in the more recent era, Iranshahr National School, Saadat Primary and High School, Shahriari National School, Adeb Pahlavi School and Kaviani National School.

2. Research method

This research was a library study examining the official documents related to the endowments of Kerman province in the Organization of Documents and the National Library of Iran. Of course, first-hand historical and geographical texts and existing research have also been used to follow up on the issue of educational endowment.

3. Discussion:

The most critical period of the political life of Kerman during the Qajar period is the twenty-two-year reign of Ibrahim Khan Zahir al-Dawlah in the city of Kerman, which is the longest period of rule by a ruler in Kerman. He, who was morally moderate and people-oriented, was able to partially repair the destruction caused by his uncle Agha Muhammad Khan Qajar to this city. Ibrahim Khan appointed his son Muhammad Karim Khan as the trustee of the endowment. Haj Muhammad Karim Khan officially converted to the Shaykhiya religion, to promote the newly established Shaykhiya religion and to replace this religion with other religions and sects. He returned to Kerman and canceled the original endowment letter of the school. Then he summoned all the heirs of Ibrahim Khan and they all donated their share of inheritance and left the management of their endowments to Haj Mohammad Karim Khan. In this way, the property became the monopoly of the Ebrahimiye School, and the proceeds from it had specific uses.

Leaders of Sheikhiya who realized the importance of endowment, in addition to scientific centers, allocated a part of their assets to endow cultural centers. Since the followers of the Shaykhiya School had realized the religious and social functions of the mosque, some businessmen and wealthy people tried to provide prosperity for the Chehel Soton Mosque or the Haj Ali Agha Mosque, which belonged to the Shaykhiya, by establishing endowments. In addition to religious, intellectual, and cultural currents, local rulers and nobles, and dependents of Qajar rule were also effective in reviving Qajar rule. Zahir al-Dawlah can be considered a pioneer in this regard, who, of course, continued to serve the Shaikhiya movement in the continuation of his endowments. After him, we can mention the family of Vakil al-Molk.

English Extended Abstract

Simultaneously with the occurrence of the constitutional revolution, the desire to establish schools, especially endowment and charity schools, increased. Different groups were involved in creating such schools. Zoroastrian benefactors, many Kermani and non-Kermani science-loving and modern men, and non-Iranian nationals were among these groups. Other modernists also established schools in Kerman. Since the Ministry of Education still did not have the necessary scope and financial power, endowments were effective in the development and growth of schools.

4 - Conclusion

The establishment of scientific and cultural centers was one of the institutions that the ruling families of Kerman tried to promote and expand. On the other hand, efforts should be made to meet their financial needs. Therefore, the endowment was an option that could provide the financial independence of traditional and modern educational centers since the local rulers had the necessary financial power; therefore, the main factor of scientific knowledge was the ruling class and the rulers. The sheikhiyah movement, which benefited from many endowments in Kerman, had this capability due to the affiliation and dependence of the main founders to the government. During the constitutional process, due to the non-inclusiveness of the Ministry of Education, the endowment was used to serve the growth of schools and became one of the factors underlying the growth of schools. Regarding the social and religious groups, Zoroastrians were also able to be effective in this field. They also provided the ground for the formation of new schools in Kerman with their endowments. Comparing the social base of the Waqafin before and after the constitution, it can be said that due to the fact that the conditions created after the constitutional revolution provided more freedom of action for different social groups, even the financiers who had less dependence on the Qajar rule or even lacked it were also able to be effective in promoting new schools based on charity.

دانشگاه شهید بهشتی

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شماره الکترونیکی: ۰۸۶۷-۲۸۲۱

پژوهشنامه تمدن ایرانی، سال پنجم، شماره یک (بیاپی ۹)، بهار و تابستان ۱۴۰۲

جایگاه وقف و خیرات در نهادهای علمی و آموزشی کرمان در عصر قاجار

مؤید صادقیان^۱، نعمت احمدی نسب^۲، فیاض زاهد^۳

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز. Movayed.sadeghi@gmail.com

^۲ استادیار تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز (نویسنده مسئول). nematahmadi@gamil.com

^۳ استادیار تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز. Faiazzahed@gamil.com

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>در عصر قاجار بعد از آنکه شهر کرمان بر اثر حمله آقامحمدخان قاجار دچار تخریب و افول گردید. حاکمان بعدی این شهر سعی در بازسازی و احیاء رونق دوباره شهر نمودند. وقف و خیرات نیز عاملی است که همواره می‌توانست در خدمت رونق حیات شهری موثر باشد. از سوی دیگر در شهر کرمان جریانهای دینی و فکری فرهنگی مختلفی وجود داشت که به سهم خویش سعی در رونق حیات شهری کرمان داشتند. باتوجه به پیشینه فرهنگی و علمی شهر کرمان، رونق دوباره و ایجاد مراکز علمی و فرهنگی یکی از ابعادی است که جریانهای مختلف سعی در رونق دادن به آن داشتند. با توجه به این شرایط، این جستار به دنبال پاسخ به این پرسش می‌باشد که خیرین و واقفین موثر در در رونق علمی و فرهنگی شهر کرمان عمدتاً متعلق به کدام پایگاه می‌باشند؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که گروههای وابسته به حاکمیت سهم بیشتری در وقفیات و خیرات علمی و فرهنگی داشته‌اند از سوی دیگر شکل گیری جریان شیخیه در کرمان و وابستگی این جریان به حاکمیت باعث شد تا این جریان دینی نیز سهم قابل توجهی در موقوفات علمی و فرهنگی کرمان داشته باشد. این پژوهش تاریخی با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای انجام گرفته است.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۴</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۶</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۳</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها: قاجار، وقف، موقوفات، شیخیه، مدارس، کرمان.</p>

استناد: صادقیان، مؤید؛ احمدی نسب، نعمت؛ زاهد، فیاض (۱۴۰۲). جایگاه وقف و خیرات در نهادهای علمی و آموزشی کرمان در عصر قاجار، پژوهشنامه تمدن ایرانی، (۱)، ۲۱۳-۱۹۶.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی با هنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2023.21725.1221

۱. مقدمه

وقف و اقدامات خیریه به عنوان همواره به عنوان یک سنت دینی و فرهنگی جهت رونق حیات اجتماعی در خدمت جامعه ایرانی قرار داشت. علم و ورزش و علم دوستی یکی از ویژگی‌هایی است که در بین ایرانیان همواره تداوم داشته است و رابطه و مناسبات عمیقی بین وقف و رونق علمی و فرهنگی در شهرهای ایران برقرار بوده است. علاوه بر اینکه وقف عامل رونق مدارس در تاریخ میانه ایران می‌گردید، استقلال مالی مدارس و مراکز علمی آموزشی یکی از ویژگی‌های آنهاست که به کمک وقف برقرار می‌گردید و مانع وابستگی عملکرد مدارس به حاکمیت می‌گردید. در منطقه کرمان از دیرباز بین عامل وقف و مراکز علمی مناسباتی وجود داشت. اغلب این وقفیات و واقفان تعلق به طبقه حاکمیت داشتند. در دوره قاجار نیز بعد از احیاء ویرانی‌های شهر ناشی از حمله آقامحمدخان قاجار به آن شهر، در این دوره مدارس وقفی بسیاری در شهر کرمان ایجاد گردید که مهمترین آنها مدرسه ابراهیمیه، مدرسه میرزا حسین وزیر، و در دوران جدیدتر مدرسه ملی ایرانشهر، دبستان و دبیرستان سعادت، مدرسه ملی شهریار، مدرسه پهلوی ادب و مدرسه ملی کاپوانی، می‌باشند. حال اقتضاء می‌کند تا در چارچوب یک پژوهش مستقل به جایگاه وقف و خیرات در مراکز علمی در عصر قاجار پرداخته شود.

۱-۱. بیان مسئله

در کرمان عصر قاجار گروه‌های مذهبی مختلفی وجود داشتند. جریانهای شیخیه یکی از این گروهها می‌باشد، که در دوره قاجار شکل گرفت و کرمان یکی از مراکز تجمع آنها گردید. آنها برای ترویج عقاید دینی و فقهی خویش نیازمند مراکز علمی و فرهنگی مختص به خود بودند. از سوی دیگر کرمان یکی از مراکز وجود زرتشتیان بود که قبل از قاجار و در دوره صفویه تحت فشارهای اجتماعی قرار داشتند. ولی در دوره قاجار از آزادی عمل بیشتری برخوردار بودند. آنها نیز معمولاً در امور خیر مشارکت داشتند. حاکمان و وابستگان قاجار نیز که در دوران مختلف حکومت منطقه کرمان را در دست داشتند، سعی می‌نمودند تا علاوه بر بازسازی و احیاء شهر کرمان که بر اثر اقدامات آقامحمدخان دچار آسیب شده بود، در جهت رونق فضای علمی شهر تلاش کنند. با توجه به اینکه در عصر قاجار سازو کار مالی قاعده مندی برای ترویج مدارس وجود نداشت و حاکمیت همواره با چالشهای مالی روبرو بود، و با توجه به اینکه از دیرباز بین وقف و مراکز علمی و فرهنگی در کرمان مناسبات عمیقی وجود داشته است مناسباتی که با حمله آقامحمد خان از بین رفته بود و افول مراکز علمی را به همراه آورده بود، لازم است تا نقش گروههای مختلف در وقفیات و خیراتی که منجر به رونق دوباره علمی و فرهنگی شهر کرمان در دوره قاجار شده است مورد بررسی و مذاقه قرار گیرد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در مورد وقف و وضعیت علمی و آموزشی کرمان در دوره قاجار تاکنون پژوهشهای مختلفی انجام گرفته است. اما هیچکدام مستقلاً به رابطه وقف و آموزش و نهادهای علمی آموزشی در این دوران نپرداخته‌اند. «مدرسه ابراهیمیه نهاد آموزشی شیخیه کرمان در دوره قاجار»، مقاله‌ای از خداوردی (۱۳۸۹) است که به یکی از نهادهای آموزشی کرمان در دوره قاجار می‌پردازد در این جستار تأثیر وقف در برپایی و پایداری این نهاد وقفی آموزشی چندان مورد توجه قرار نگرفته است. «عاملیت

زنان در وقف‌نامه رقبات آبی (مورد مطالعه: وقف نامه دوره قاجار در کرمان)»، مقاله دیگری از علیخانی (۱۴۰۰) است که به زنان واقف در کرمان پرداخته است ولی نقش آنها در ایجاد مدرسه و نهادهای آموزشی فرهنگی مورد توجه قرار نگرفته است. در مقاله نجمی (۱۳۸۲)، «حکومت خاندان اسفندیاری در کرمان (محمد اسماعیلخان نوری اسفندیاری)»، به اقدامات وکیل الملک دوم در کرمان پرداخته شده است و به اقدامات علمی و همچنین واقفیات خاندان وکیل الملک در این راستا پرداخته است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت تحقیق

وقف به عنوان یک سنت دینی و فرهنگی که همواره در خدمت رونق حیات شهری قرار داشت. با بررسی نقش آن در اداره مراکز علمی و فرهنگی، می‌توان به یک الگو برای اداره مستقل مراکز علمی و فرهنگی دست یافت. از سوی دیگر اهمیت وقف در رونق حیات اجتماعی شهری و نوسازی آموزشی روشن و تبیین می‌گردد.

۲. زمینه‌های شکل‌گیری نظام آموزش نوین در کرمان در عصر قاجار

از زمانهای دیرباز مدارس و مراکز علمی و آموزشی در شهر کرمان وجود داشتند. بعد از صفویه گرچه به نوعی انحطاط اجتماعی در شهرها اتفاق افتاد. اما با این حال مراکز آموزشی همچنان فعال بودند. (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۳۴۴) بعد از این که شهر کرمان به تصرف آقا محمدخان قاجار درآمد علاوه بر کشتار مردم و ویرانی قسمتهای مختلف شهر، مدارس این شهر نیز به همراه مساجد دچار تخریب شدند. (همت کرمانی، ۱۳۶۴: ۲۴۶-۲۴۷). اما بعد از دوره آقا محمد خان قاجار، تلاش‌هایی برای احیاء وضعیت علمی و آموزشی کرمان انجام گرفت. این تلاش‌ها به اشکال مختلف صورت می‌گرفت. از سوی دیگر در دوره قاجار تلاشهایی برای نوسازی نظام آموزشی ایران انجام می‌گرفت. شهر کرمان از پیامدهای این نوسازی‌ها دور نماند. از جمله اینکه شهر کرمان یکی از اولین شهرهای ایران می‌باشد که چاپخانه به آن شهر وارد گردید. (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۲۱۸/۱) یکی از رخدادهای مهم دوره قاجار اعزام محصل به خارج از کشور بود. اهمیت کرمان باعث می‌شد تا از آنجا نیز کسانی برای تحصیل به فرنگ فرستاده شوند از جمله میرزا آقا بزرگ که جهت تحصیل به رشته پزشکی به فرانسه رفته بود به کرمان فرستاده شد، تا به آموزش پزشکی در آن منطقه بپردازد و زمینه ارتقاء سطح پزشکی و درمان آن منطقه از ایران را فراهم نماید. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۱۰۶/۲) با شروع ساخت مدارس نوین در دوره قاجار، یکی از اولین مدارس دخترانه در سال ۱۳۱۵ هـ در قریه چالیاس^۱ از توابع کرمان تأسیس شد. (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۳۶۹/۱) با وجود نبود شیوه‌های آموزشی نوین در شهر کرمان، اما تمایل به علم‌ورزی و علم دوستی در بین مردم کرمان وجود داشت و از همین رو سعی در ایجاد مدارس با سازوکارهای نوین در این شهر می‌گردید. در دوران قبل و بعد از مشروطه مدارس جدیدی ایجاد شدند که عمدتاً مبتنی بر وقف و خیرات بودند.

۱. این قریه که از توابع کرمان به شمار می‌رفته و در نزدیکی کرمان قرار داشته است به نظر می‌رسد با رشد شهر کرمان ضمیمه این شهر شده است.

۳. جایگاه و پیشینه‌ی وقف و خیرات علمی و آموزشی در کرمان

همانطور که گفت شده بین وقف و مراکز علمی و فرهنگی شهر کرمان رابطه‌ای دیرینه وجود داشت. دوره‌ی سلاجقه کرمان یکی از دورانی است که رابطه عمیقی بین وقف و مراکز علمی وجود داشت. در زمان تورانشاه (م. ۴۹۰ هـ) علاوه بر مسجد جامعی که ساخته می‌شود که به نام مسجد ملک شناخته می‌شود مدرسه و دیگر موقوفاتی در مجاورت آن ساخته می‌شود. (افضل‌الدین، ۱۳۲۶: ۱۹؛ محمد بن ابراهیم، ۱۳۴۳: ۲۸-۲۶) ارسلانشاه بن کرمانشاه (م. ۵۳۷ هـ) دیگر حاکم سلجوقی کرمان اوقاف عصمتیه را ایجاد نمود که در بین آنها مدرسه درب ماهان وجود داشت. (افضل‌الدین، ۱۳۲۶: ۲۳؛ محمد بن ابراهیم، ۱۳۴۳: ۳۶) در عصر ملک محمد بن ارسلان شاه (۵۵۱-۵۳۷ هـ) نیز مدارسی در شهرهای کرمان، سیرجان، بم و جیرفت به همراه کتابخانه‌ای در کرمان ایجاد گردید. و برای آنها اوقافی قرار داده شد. طلاب مدارس نیز دارای مقرری از محل اوقاف بودند. (محمد بن ابراهیم، ۱۳۴۳: ۴-۴۲؛ افضل‌الدین، ۱۳۲۶: ۲۷؛ سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۱۴۱) در زمان طغرل بن محمد و جانشینش بهرامشاه خواجه مویدالدین ریحان که به اتابکی رسیده بود اقدامات خیرخواهانه فراوانی انجام داد که از جمله مدارسی ایجاد نمود. (محمد بن ابراهیم، ۱۳۴۳: ۵۲ و ۴-۴۲؛ افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۳۶ و ۹-۲۸) بعد از پایان یافتن سلاجقه کرمان و حملات غزها به کرمان برای مدتی مدارس علمی دچار افول شدند سپس در دوره‌ی قراختیایان مدارس وقفی رونق دوباره گرفتند. (ن. ک. امامی خویی و تقوایی، ۱۳۹۲ و نیز ترکمنی‌آذر، ۱۳۸۹) در دوران بعدی نیز نمونه‌هایی از مدارس وقفی در منابع تاریخی گزارش شده است. در دوره‌ی صفوی و به ویژه در دوره‌ی حکومت گنجعلیخان در کرمان، احداث مجموعه‌ای از بناهای خیریه و وقفی اتفاق افتاد. در بین وقفیات وی مدرسه‌ای وجود داشت. مدرسه‌ای که در سال ۱۰۰۷ هـ ساخته شد. (باستانی پاریزی، ۱۳۵۳: ۴۲) مدرسه معصومیه نیز دیگر مدرسه معروفی است که توسط معصوم بیگ حاکم صفوی در کرمان ساخته شد در سال ۱۱۰۶ هـ ساخته شد. (وزیری، ۱۳۵۳: ۴) مدرسه‌ای که تا دوره‌ی رضاشاه فعالیتش تداوم داشت. وابستگی به موقوفات می‌تواند از دلایل فعالیت مستمر و پایداری این مدرسه باشد. بعد از عهد صفویه و روی کار آمدن افشاریه، در دورانی که خاندان قلی بیگ افشار حکومت کرمان را در دست داشتند و در کرمان صاحب قبیله و طایفه بسیار و مکتب بی‌شماری بودند و چون طبعاً طرفدار آبادی و سرسبزی بودند، علاوه بر سیصد قنات که در اطراف زرنند و حومه کرمان و سایر بلوکات کرمان حصر و دایر نمود. دو مدرسه بسیار عالی هم به نام دو پسرش (یکی کاظمیه و دیگری حسینیه) بنا نمود و املاک بسیاری به آن‌ها وقف کرد. (وزیری، ۱۳۸۵، ۶۷۱). با بررسی واقفان عصر قاجاریه در شهر کرمان، میتوان تا حدودی به کارکردهای وقفدر این دوره در کرمان پی برد. به طور مثال با مطالعه طبقه حاکم یا طبقه مردم عادی جامعه میتوان میزان کارکرد غیرمذهبی و یا در جهت امور اجتماعی یا آموزشی را دریافت کرد. در کرمان این عصر، طبقات مختلف اجتماعی خود را محک زده و به موقوفاتی دست زدند که تأثیر زیادی در جامعه و شهر کرمان داشت. چه کسانی که دارای موقعیت اجتماعی بودند مانند: حاکم، امام جمعه، تاجر، خان ... و چه کسانی که چنان موقعیتی نداشتند و از مردم عادی جامعه بودند. در کرمان چنین روندی موجب شد تا واقفان از طبقات مختلف جامعه و حتی گاهی با دینی غیر از اسلام، به وقف اموال و املاک خود بپردازند. چه این املاک متصرفی و یا ملکی بود و چه به تیول داده شده بود. (قاسم زاده عقیانی، ۱۳۹۰: ۱۵-۱۷)

۴. موقوفات علمی و فرهنگی شیخیه در کرمان

الف. مدرسه ابراهیمیه

مهمترین دوره‌ی حیات سیاسی کرمان در دوره قاجار، روزگار فرمانروایی بیست و دو ساله ابراهیم‌خان ظهیرالدوله^۱، (۱۲۴۰/هـ/۱۸۲۴م-۱۲۱۸/هـ/۱۸۰۳م) در شهر کرمان می‌باشد که طولانی‌ترین دوره حکومت یک حاکم در کرمان می‌باشد. او که اخلاقاً شخصی معتدل و مردم‌دار بود، توانست در این مدت ویرانی‌هایی را که عمومیش آقا محمد خان قاجار بر این شهر وارد کرده بود، تا حدودی ترمیم کند. (وزیری، ۱۳۸۵: ۴-۸۲)

ظهیرالدوله پس از سرکوب شورش‌ها و برقراری آرامش و امنیت در منطقه کرمان؛ در دوران فرمانروایی دراز مدت خود در کرمان، بارها به مناطق مختلف کرمان و سیستان و بلوچستان سفر کرد و آن نواحی را از تصرف خوانین شورشی بیرون آورد و به محدوده تحت حکومت خود پیوست نمود. وی با مردم کرمان رفتاری مسالمت‌آمیز داشت و در آبادانی این شهر بسیار کوشید؛ بناها، قنوات و مزارع بسیاری در شهر و اطراف آن احداث کرد. دادگری و مردم‌داری وی زمینه‌ساز کشانده شدن گروهی از اهل دانش و کسب و کار از نقاط مختلف به کرمان گردید. در نامه‌اش به فتحعلی‌شاه (عموزاده‌اش)، به پاره‌ای از اقداماتش در این شهر اشاره کرده است. کرمان که از دوره‌ی آغا محمد خان آسیب بسیاری دیده بود و تبدیل به شهری از هم گسیخته از نظر اقتصادی و اجتماعی شده بود، در دوره‌ی ابراهیم‌خان سروسامانی یافت. وی در این دوران به عمران و آبادانی پرداخت و ویرانی‌های آقا محمد خان تا حدودی ترمیم یافت. بسیاری از اقدامات ابراهیم‌خان برای احیای اقتصاد و کشاورزی بود و در این زمینه او علاوه بر بنای مدرسه و حمام و بازار، املاک پردرآمدی احداث کرد و قنات‌های زیادی نیز به وجود آورد. (باستانی پاریزی، ۲۵۳۵: ۱۷۸).

ابراهیم‌خان ملقب به ظهیرالدوله که تا سال ۱۲۴۰ هـ ق یعنی تا پایان عمرش حاکم کرمان بود، ارگ شهر را ساخت و مزارع زیادی را در حومه شهر سرسبز کرد. تا جایی که آوازه عدل وی و آبادسازی شهر کرمان توسط وی در همه جا پیچید. اهل علم و کسب و تجارت از هر جایی به شهر روی آوردند، که از جمله آنها روحانی بانفوذ، آخوند ملا علی اعمی بود. ابراهیم‌خان تدریس مدرسه و

انتظام موقوفات را به ایشان واگذاشت. هریک از علمای کرمان که ترقی کردند، از برکت وجود آن جناب بود. (قاسم زاده عقیانی، ۱۳۹۰: ۱۶-۱۸) از مهمترین بناهای ابراهیم‌خان ظهیرالدوله در کرمان مدرسه‌ی بزرگ و زیبایی معروف به ابراهیمیه است که در سال ۱۲۳۲/هـ/۱۸۱۷م در جنب حمام و قیصریه (ای که خودش ایجاد کرده بود)، ساخته شد. (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۵۲-۳۴۲) ابراهیم‌خان ظهیرالدوله به دلایل گوناگون؛ از جمله اقناع حس علم دوستی خود، اهمیت قائل بودن برای طبقه علما و دانشمندان، احیای فعالیت‌های علمی و آموزشی که به سبب حمله سپاه قاجاری به این شهر با رکود مواجه شده بود، ترویج علوم و معارف شیعی و جاودانه ساختن نام خود دستور ساخت این مدرسه جدید را در شهر کرمان داد. (وزیری، ۱۳۸۵: ۱۵۸).

در این مدرسه که اکنون نیز پابرجاست، نمونه‌های زیبایی از کاشی‌کاری و مقرنس‌سازی و گچ‌بری به چشم می‌خورد. از تزئینات جالب دیگر آن سنگ یکپارچه‌ای است از مرمر که آیه "سلام علی ابراهیم" بر روی آن کنده شده است. دیگر

^۱ ابراهیم‌خان ظهیرالدوله پسر عموی فتحعلیشاه، پسر خواننده فتحعلیشاه و پدر و داماد فتحعلیشاه بود و لقب «ابراهیم‌خان عمو» و ظهیرالدوله داشت. (وزیری،

بناهای ظهیرالدوله، حمام، بازار، آب انبار و خلوتخانه است که بر روی هم مجموعه ابراهیم‌خان را تشکیل می‌دهند. (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۳۵۲) طرح این مجموعه را ظهیرالدوله با الهام از معماری عصر صفوی ریخته است و اکنون نیز یکی از مجموعه‌های تاریخی و زیبای شهر کرمان به حساب می‌رود.^۱ ظهیرالدوله برای پاره‌ی از اماکنی که می‌ساخت موقوفاتی قرار داد. از جمله برای مدرسه خود موقوفاتی تعیین نمود. (آل‌داوود، ۱۳۸۳: ۲۵۲). وسعت این موقوفات باعث شد تا ابراهیم‌خان ظهیرالدوله از آخوند ملا علی اعمی از علمای اصولی، که جهت تصدی منصب قضا از خراسان به کرمان دعوت نموده بود، جهت تصدی موقوفات ابراهیمیه نیز کمک بگیرد. (رضوی، ۱۳۸۷: ۸۸)

مدرسه ابراهیم‌خان ظهیرالدوله هنوز هم تحت عنوان مدرسه علمیه ظهیرالدوله در کرمان برقرار است و محل سکونت طلبه و درس و بحث است حمام و کاروانسرای ابراهیم‌خان نیز در کنار آن قرار دارد. حمامی که در سال ۱۲۳۱ هـ در جنب مدرسه و بازار ساخته شد. (وزیری، ۱۳۸۵: ۱۶۳) وجود موقوفات و استقلال منابع مالی می‌تواند از علل و زمینه‌های تداوم فعالیت این مدرسه باشد. خانیکوف سیاح روسی درباره این مدرسه می‌گوید: «مدرسه ابراهیم‌خان، الحاق بنایی عالی و رفیع دارد و سالی دو هزار تومان متجاوز حاصل موقوفات آن می‌باشد». (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۲۰۳). موقوفاتی که شامل املاک^۲ می‌شدند. ارزش این املاک به بیست هزار تومان می‌رسید. درآمد این موقوفات سالانه به حدود دو هزار تومان می‌رسید که بنا بر نظر واقف می‌بایست صرف مواردی چون تأمین نیازهای طلاب مدرسه ابراهیمیه و پرداخت مستمری به آنان، امور خیریه، برپایی مراسم عزاداری امام حسین (ع)، کمک به زائران مرقد‌های ائمه شیعه، خرید و استنساخ کتب و تعمیر اعیان موقوفه شود. همچنین دو عشر از درآمد موقوفه به عنوان حق التولیت به متولی و دو عشر دیگر به عنوان نظارت به ناظر که حاکم شهر بوده، اختصاص یابد. (وقفنامه ابراهیمیه، ۶-۱).

ابراهیم‌خان پس از خود پسرش محمد کریم‌خان را متولی موقوفه کرد. حاج محمد کریم‌خان که در سال ۱۲۵۵ هـ رسماً به مذهب شیخیه گروید، به منظور ترویج مذهب تازه پاگرفته‌ی شیخیه و جایگزین کردن این مذهب بر سایر مذاهب و فرق به کرمان بازگشت، وقف‌نامه اولیه مدرسه را باطل کرد. سپس در سال ۱۲۶۲ هـ تمامی وارثان ابراهیم‌خان را احضار کرد و آنان همگی سهم ارث خود را وقف کردند و تولیت امور موقوفه خود را نیز به حاج محمد کریم‌خان واگذار نمودند. بدین ترتیب املاکی به انحصار مدرسه ابراهیمیه درآمد که عواید حاصل از آن مصارف مشخص داشت. طبق وقف‌نامه دوم، متولی موقوفه مؤلف بود که عشری از درآمد موقوفه را به برگزاری مراسم تعزیه، سوگواری و سایر امور مذهبی، اختصاص دهد. بنابراین می‌توان گفت مدرسه‌ی ابراهیمیه، افزون بر فعالیت‌های علمی و آموزشی، یکی از مراکز برگزاری آیین‌ها و مراسم شیخیه در این شهر بوده است. (وزیری، ۱۳۸۵: ۳-۱۶۰) بر اساس آنچه توسط ورثه ابراهیم‌خان^۳ در سال ۱۲۶۲ هـ وقف شده است سهمی از عواید رقبات مزرعه ابراهیم‌آباد باغین و همت‌آباد در علیای رفسنجان و مزرعه سلسبیل به مدرسه ابراهیمیه تعلق داشت. علاوه بر یک عشر حق التولیه، دو برای عشر خریدن کتب علمیه، سه عشر برای طلاب علوم دینی و یک عشر هم جهت تعمیر مدرسه تعیین شده بود. عشری هم در برای مؤذن، کتابدار و خادم مدرسه در نظر گرفته شده بود. (ساکما، ۹۹/۳۶۱۷۲)

۱. دروازه‌ی ارک کرمان نیز از ساخته‌های اوست.

۲. این املاک شامل مزرعه‌ی سلسبیل، مزرعه‌ی ابراهیم‌آباد باغین و همت‌آباد در علیای رفسنجان می‌باشند.

۳. این ورثه عبارتند از بهرام، خسرو، زبیده، شرف جهان و علی نقی و کریم و محمد و محمدصادق و نورجهان

آشنایی محمد کریم خان در اواخر دوران حیاتش با ملا حسین کرمانی باعث شد تا علاوه بر آنکه در نمازش حاضر می‌شد. هرگاه که ملا حسین در مسجد حاضر نمی‌شد، حاج محمد کریم خان امامت نماز را عهده دار می‌شد. وی پس از چهار سال اقامت در کرمان و سپردن امور مهم و موقوفات مدرسه ابراهیمیه به ملا علی اعمی، عازم عتبات شد و این بار بیش از دو سال نزد سید کاظم رشتی ماند. (ابراهیمی، بی تا: ۶۴/۱) سپس به کرمان بازگشت و در مدرسه ابراهیمیه به درس و تبلیغ اشتغال ورزید. همچنین امور موقوفه‌ی مدرسه را نیز در دست گرفت. پس از درگذشت او فرزندانش راه او را در تبلیغ مسلک شیخیه در کرمان ادامه دادند. (آل داوود، ۱۳۸۳: ۲۵۲).

بعد از ایجاد مدرسه ابراهیمیه، ظهیرالدوله عده‌ای از علما و فقها را برای تدریس در این مدرسه دعوت کرد. پس از وی بین پسرش حاج محمد کریم خان و بعضی از علما اختلافاتی به وجود آمد، از جمله مخالفان وی یکی حاج سید جواد شیرازی (داماد ابراهیم خان) و دیگری آخوند ملا علی تونی بود. این دو مجتهد هر دو در امور مدرسه و موقوفات آن دخالت داشتند و حاج محمد کریم خان را بیگانه به حساب می‌آوردند. او نیز وقف‌نامه ظهیرالدوله را باطل اعلام کرد و از آیت الله حاج محمد باقر شفق - که یکی از مراجع تقلید شیعیان در ضمن فتح‌علیشاه و محمد شاه قاجار بود - نظریه شرعی و فتوا خواست. او نیز عقیده حاج محمد کریم خان را در مورد موقوفات صحیح دانست و دستور داد، رقبات ظهیرالدوله به وراثت آن واگذار شود تا خود بر اساس مواد وقف‌نامه اقدام کنند. بالاخره به هر طریقی که بود طلاب وابسته به فرقه شیخیه در این مدرسه سرگرم تحصیل علوم دینی شدند. گفتنی است تا سال ۱۳۱۶ش که مدرسه سعادت در اراضی سلسبیل احداث شد، شاگردان مدرسه مذکور در خلوت این مدرسه، سرگرم تحصیل بودند و از آن پس به مدرسه جدید الاحداث منتقل گردیدند و در محل خلوت مدرسه هم چاپخانه سعادت مستقر گردید. (روح‌الامینی و دیگران، ۱۳۸۴: ۴-۹۳). شاگردانی که در این مدرسه تحصیل نمودند، افرادی موفق بوده‌اند که در مناصب فرهنگی و علمی مشغول به کار می‌شدند و بعضی از آنها جزو نویسندگان مشهور و بعضی دیگر جز شعرای معروف می‌باشند. سید علی علوی بود که با تلاش و پیگیری وی، مدرسه که فقط در مقطع ابتدایی فعال بود، در سال ۱۳۱۶ش به دبیرستان تبدیل شد و دبیرستان جدید (سعادت) از خلوت مدرسه سعادت به محله سلسبیل انتقال یافت. (همان)

عوااید موقوفات و نقش وقف تنها به اداره مدرسه و پیش برد برنامه‌های آموزشی آن محدود نمی‌گشت بلکه وقف کتاب و ایجاد کتابخانه نیز یکی از پیامدهای وقفیات علمی بود. از زمان دیرباز که وقف یکی از عوامل توسعه نهادهای علمی و فرهنگی ایران محسوب می‌شده است خیرین و واقفین و مولفین نیز با وقف آثار خود موجبات رونق مدارس و کتابخانه‌ها را فراهم می‌آورده‌اند. آنچه از اسناد موجود در وقفیات کرمان بر می‌آید وقف بر کتاب از جایگاه چندان بالایی برخوردار نبوده است، با بررسی اسناد مربوط به وقف نامه‌ها، تنها چهار مورد وقف بر کتاب داریم که آن هم بیشتر کتب دینی را شامل می‌شود. از جمله این وقفیات عبارتند از: ۲ سهم از ۲۴ سهم موقوفات میرزا محمد حسین شریف وزیر در سال ۱۲۵۰هـ و دو عشر از موقوفات ابراهیم خان ظهیرالدوله برای خرید کتاب در سال ۱۲۶۲هـ و همچنین وقف کلیه کتب محمد جواد شیرازی امام جمعه در سال ۱۲۸۳هـ و یک عشر از موقوفات محمد کریم خان در سال ۱۲۸۴هـ جهت تهیه کتاب صورت گرفته است. اغلب این کتابها در مدرسه ابراهیمیه بکار گرفته می‌شدند وی بخشی از درآمد موقوفات مدرسه ابراهیمیه را صرف خرید کتاب برای کتابخانه مزبور می‌نمود. (رضوی، ۱۳۸۷ق: ۵۵)

ب. شیخیه و موقوفات مسجد چهل ستون

رهبران شیخیه که به اهمیت وقف پی برده بودند؛ علاوه بر مراکز علمی بخشی از دارایی خود را به وقف به مراکز فرهنگی اختصاص می دادند. از آن جا که پیروان طریقه‌ی شیخیه به کارکردهای دینی و اجتماعی مسجد پی برده بودند برخی از تجار و متمولان سعی کردند تا با برقراری موقوفاتی زمینه‌های رونق و رفاه را برای مسجد چهل ستون یا مسجد حاج علی آقا که به شیخیه تعلق داشت را تأمین کنند. حاج آقا علی تاجر در سال ۱۲۹۵ هـ برای مسجد مزبور موقوفاتی قرار داد و درآمد حاصله از آنها را به مسجد اختصاص داد. بنابر متن وقف‌نامه؛ موقوفات مزبور شامل املاکی بودند که در حوالی شهر کرمان قرار داشتند. (خداوردی، ۱۳۸۹: ۴۲).

اهمیت مسجد مزبور باعث شد تا موقوفات آن افزایش یابد. حاج آقا علی در سال ۱۳۰۲ هـ تیمچه واقع شده در جنب مسجد، بازار و دکان‌ها و حجره‌های جدید واقع شده در شرق بازار کیا محمد و آب انبار تازه تأسیسی که از بناهای خود او بود و در محله سید علویان قرار داشت را بر املاک وقفی مسجد چهل ستون افزود. سپس آقا شیخ علی، (پسر شیخ حسن بحرینی) را بعد از خود متولی موقوفه قرار داد. افرادی نیز به عنوان شاهد صحت این وقف‌نامه را تأیید کردند. سپس با مهر حاج آقا علی این وقف‌نامه جنبه‌ی رسمی پیدا کرد. حاج آقا علی موارد مصرف درآمد حاصله از املاک موقوفه را چنین برشمرده است: عشری (یک دهم) از درآمد به عنوان حق التولیه به متولی اختصاص داشت. نه عشر (نه دهم) باقی مانده‌ی دیگر از درآمد می بایست طبق نظر واقف صرف امورات مسجد می گردید. چنان که از محل همین درآمد مستمری به امام جماعت مسجد، که الزاماً از میان علمای شیخیه تعیین می گردید، پرداخت می شد. نیز بخش دیگری از درآمدی نیز به عنوان حق الزحمه به مداحان، مرثیه‌خوانان، خدام و مؤذن مسجد اختصاص داشت. تأمین سایر هزینه‌های امکانات رفاهی و آسایشی مسجد مانند روغن چراغ، شمع، روشنایی، و تهیه بوریا و فرش از این بخش از درآمد موقوفه زیر نظر متولی پرداخت می گردید. بنابر نظر واقف در صورت تخریب قنات و کاهش میزان محصولات کشاورزی و نقصان درآمد، متولی می بایست با استقراض از افراد توانمند هزینه‌های مسجد را تأمین کند، سپس در سال آتی با درآمد به دست آمده از فروش محصولات به بازپرداخت بدهی اقدام کند. در حقیقت واقف با گنجاندن این موضوع در متن وقف‌نامه در صدد بود تا مسجد چهل ستون برای همیشه رونق خود را حفظ کند. (وزیری، ۱۳۸۵: ۱۹۵)

گسترده‌ی وقفیات شیخیه در کرمان باعث شد تا اوقاف در میان مباحث فقهی شیخیه نیز جایگاهی پیدا کند. موقوفات ابراهیم خان ظهیرالدوله بر مدرسه‌ی ابراهیمیه، بعدها موجب نزاع و مشاجره میان شیخیه و مخالفانشان شد. همچنین همانطور که اشاره شد موقوفات حاج آقا علی بر مسجد چهل ستون بسیار گسترده بود. در اداره‌ی این حجم موقوفات احتمال پیش آمدن مشکلاتی طبیعتاً وجود داشت. شیخیه برای اداره موقوفات خویش و پیش بینی در رفع مشکلات احتمالی، نیازمند دستورات فقهی بودند.

رساله مجمع الفتاوی مهم‌ترین رساله‌ی فقهی شیخیه کرمان می باشد و حاوی آرا و افکار فقهی حاج محمد کریم خان است. این اثر به دست پسرش حاج زین العابدین خان به رشته تحریر درآمد. همچنین ترجمه رساله وجیزه و مصباح السالکین از

^۱ املاک موقوفه عبارت بودند از: نه حبه و نیم از مزرعه نصرت آباد واقع در حومه شهر کرمان در حوالی دو روستای فتح آباد و اختیار آباد با تمامی متعلقاتش یعنی اراضی صحرا (مراعات متعلق در حریم آن) چشمه‌ها و نهرهای آب

حاج محمدخان کرمانی از دیگر رساله های فقهی این فرقه است. در تألیف این کتابها، الگوی نویسندگان، رساله های عملیه متداول میان علمای اثنی عشریه بود. این رساله ها که دارای ابوابمختلفی بودند، احکام مرتبط با نذورات و وقف بخشی از آنها را در بر می گرفت. احکام و آرای فقهی در باب وقف در قالب سوال و جواب در بین آنها مطرح می گردید. (ن.ک. چهاردهی، ۱۳۶۲: ۱۰۰ و ۱۳۶؛ ن.ک. خداوردی، ۱۳۸۹: ۴۱ و ۴۷)

۵. موقوفات خاندان وکیل الملک

علاوه بر جریانهای مذهبی و فکری و فرهنگی، حاکمان و رجال محلی و وابستگان به حاکمیت قاجار نیز به سهم خویش در احیاء حاکمیت قاجار موثر واقع شدند. ظهورالدوله را در این زمینه می توان پیشگام دانست که البته در ادامه موقوفاتش در خدمت جریان شیخیه قرار گرفت. بعد از وی می توان به خاندان وکیل الملک اشاره کرد. سی و هفت سال پس از ابراهیم خان ظهورالدوله، محمد اسماعیل خان نوری اسفندیاری^۱ (وکیل الملک اول) و پس از او پسرش، مرتضی قلی خان (وکیل الملک ثانی)، مجموعاً بیست سال بر کرمان حکومت داشتند. آنها در کنار مجموعه گنجعلی خان و ابراهیم خان مجموعه دیگری؛ شامل بازار، کاروانسرا، حمام، مسجد و آب انبار بنا نهادند. این مجموعه امروز در بازار کرمان برپاست و مورد استفاده اصناف، بازرگانان و پیشه وران قرار دارد. از جنبه اقتصادی و سیاسی وکیل الملکی ها همان راه خاندان ابراهیمی را رفتند. آنها از آنجا که اهمیت رقابت با خاندان ابراهیمی را دریافته بودند، در جهت کاهش نفوذ خاندان ابراهیمی اهتمام می ورزیدند. در کرمان در جهت ساخت بناهای عام المنفعه نظیر مسجد، حمام، کاروانسرا و بازار تلاش کردند. (وزیری، ۱۳۸۵: ۱۰۷-۱۱۲؛ قاسمی، ۱۳۵۴: ۵۴). تمایل به تحصیل و علم در میان خاندان وکیل الملک نیز وجود داشت. از جمله محمد خان پسر اسماعیل خان وکیل الملک که تحصیلات نظامی داشت و مدتی در فرانسه تحصیل نمود. (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۳۲۹/۱) این خاندان از تحصیل نخبگان کرمانی همچون میرزا علی اکبر نفیسی معروف به ناظم الاطباء در تهران حمایت می نمودند. وی به خواست محمد اسماعیل وکیل الملک جهت تحصیل علوم جدید در دارالفنون اعزام گردید. (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۷۱: ۲۱۳).

محمد اسماعیل خان در مدت نه ساله در کرمان حکومت کرد علاوه بر فعالیت هایش در زمینه عمران و آبادی کرمان، در زمینه پیشرفت علمی و فرهنگی کرمان نیز هم نیز قدمهایی برداشت و علاوه بر ساخت مدرسه ای که به نام مدرسه ی حیاتی شهرت داشت، عمران و آبادی شهرها و روستاها، احداث قنات ها، ساختمان قلاع محکم در سرحدات، احداث دهات و مزارع در استان و مستغلات زیاد در شهر کرمان، به چاپ رساندن کتب، بنیان مساجد و تکایا و مدارس، دستگیری فقرا و مستمندان و ایجاد نظم و آرامش در سراسر ایالات کرمان و بلوچستان نمونه هایی از آثار و خدمات اوست. (نجمی، ۱۳۸۲: ۱۰۰) وی مدرسه ای برای استفاده ی علما، ادبا و طلاب در قریه لنگر واقع در شش فرسنگی کرمان احداث نمود. همچنین یک باب یخچال در خارج از این آبادی و وقف آن مدرسه نمود. (نوری اسفندیاری، ۱۳۲۹: ۷۵-۷۷). پسرش مرتضی قلی خان^۲ (وکیل الملک دوم) (م. ۱۲۹۶ هـ)، وی احداث مسجدی مسقف در جنب مدرسه ابراهیم خان ظهورالدوله ایجاد نمود. (نجمی، ۱۳۸۲: ۱۱-۱۱۲)

۱. محمد اسماعیل خان وکیل الملک که اول پیشکار کیومرث میرزا (داماد ناصرالدین شاه) بود و سپس از ۱۲۷۷ تا ۱۲۹۵ ق (۱۸۶۰-۱۸۷۸ م) خود و پسرش مرتضی قلی خان به عنوان وکیل الملک اول و دوم با کمال اقتدار در کرمان حکومت راندند، (وزیری، ۱۳۸۵: ۴-۸۲)

۲. وی با نجم السلطنه دختر فیروز میرزا نصرت الدوله فرمانفرما عقد ازدواج نمود. با خود کالسکه ای به کرمان آورد. اهالی کرمان که تا آن موقع

۶. مدرسه میرزا حسین وزیر

میرزا حسین وزیر که در دوره حکومت فتحعلیشاه به سمت وزارت کرمان منصوب شد. تا اواسط دولت محمد شاه به این مقام برقرار بود. از میرزا حسین دو اثر معروف باقی مانده که یکی کتابی در تاریخ کرمان می‌باشد که نشانگر شوق و تمایل وی در علم دوستی و ادب و فرهنگ کرمان می‌باشد. اثر جا مانده دیگر از وی مجموعه تکیه، حمام و تأسیساتی است که به نام «تکیه وزیر» شناخته می‌شد. (وزیری، ۱۳۸۵: ۱۹۸) حمام واقع در جنب تکیه احتمالاً در سال ۱۳۵۲/هـ/۱۸۳۶م ساخته شده است. این تکیه‌ی بزرگ به شکل مدرسه درآمد^۱ و موقوفاتی بر آن گذاشته شد. در ابتدا آخوند ملا محمد جعفر و بعد فرزندش شیخ مهدی بحر العلوم فرزند در آن تدریس می‌نمودند. مرحوم میرزا حسین وزیر حامی نیز در جنب تکیه خود در سال ۱۲۵۲/هـ/۱۸۳۶م. ساخته است. (وزیری، ۱۳۸۵: ۱۹۶) در تکیه مزبور دیگه‌های مسی وقف شده بودند که موقوفه بودن آنها برای تکیه حک شده بود. (وزیری، ۱۳۸۵: ۲۰۰)

در واقع مدرسه میرزا حسین وزیر بر پایه یک تکیه قرار ایجاد شد. جایگاه شیعیان در کرمان باعث شد تا تکیه‌هایی نیز ساخته شود که در این بین تکیه میرزا حسین وزیر کرمانی به خاطر بزرگی و شکوه نه تنها در در منطقه کرمان بی‌نظیر قلمداد می‌شده، بلکه در بسیاری از ولایات ایران نیز کم نظیر بوده است.^۲ دارای مدرس و طلبه بود و جزو مدارس قلمی گردید، همانطور که اشاره شد این تکیه که دارای موقوفاتی بوده است موقوفاتی که درآمد سالیانه آنها سیصد و پنجاه تومان می‌رسیده است. (وزیری، ۱۳۸۵: ۳۳). این تکیه پس از مدتی در سال ۱۲۵۲هـ به مدرسه تبدیل شد.^۳ وجود اوقاف در این مدرسه باعث تداوم فعالیت آن گردید. میرزا حسین وزیر چون اولاد ذکور نداشت تولیت این موقوفه و تکیه را به عهده امام جمعه وقت کرمان قرارداد. سپس تولیت اوقاف به عهده سید جلال پسر سید جواد امام جمعه قرار گرفت. بعد از وی نیز برای مدتی آقا میرزا حسین و آقا میرزا محمد علی که هر دو امام جمعگی کرمان را به عهده داشتند به ترتیب برای مدتی تولیت اوقاف را به عهده داشتند. (وزیری، ۱۳۸۵: ۲۰۳) قرارگیری امام جمعه‌های کرمان در منصب تولیت مدرسه و تکیه مزبور نشان دهنده اهمیت و وسعت اوقاف آن می‌باشد. اوقافی که باعث شد تا مدرسه تا زمان حال به فعالیت خود ادامه دهد. از سال ۱۳۰۷ش، مرحوم علی پولادی مشهور به آقا علی مدیر، ریاست این مدرسه را به عنوان دبستان دولتی انوشیروان عهده دار شد. سپس اسم مدرسه به پانزده بهمن تغییر نام یافت و شاگردان زیادی در مقطع ابتدائی در آن مشغول تحصیل شدند. این مدرسه از سال ۱۳۸۰ش دوباره به نام میرزا حسین وزیر تغییر نام پیدا کرد و هم اکنون به فعالیت خود ادامه می‌دهد. (روح‌الامینی، ۱۳۸۴: ۹۸-۹۹).

کالسکه ندیده بودند، هر روز برای تماشای کالسکه به در خانه حاکم ازدحام می‌کردند. مرتضی قلی خان در سال ۱۲۹۶هـ در تهران درگذشت و در نجف اشرف در کنار مزار پدرش به خاک سپرده شد. (بامداد، ۱۳۵۷: ۳/۲۹۷)

^۱ محل دبستان پانزده بهمن سابق

^۲ علاوه بر آن می‌توان به تکیه نوروز علی، تکیه قلعه محمود و تکیه بنگی ها که در اواخر دوران قاجار احداث شده است اشاره نمود. اطلاعات زیادی از تکیه‌های نامبرده در دست نمی‌باشد.

^۳ تکیه و مدرسه در کوچه‌ای در حد فاصل خیابان شریعتی و محله خواجه خضر در شهر کرمان قرار داشت.

در بین اسنادی که مورد بررسی قرار گرفتند به پنج مورد وقف بر تلاوت قران اشاره شده است. از جمله موقوفاتی که واقف در آن به ختم و تلاوت قران توجه نموده وقف نامه‌ای است که وراثت ابراهیم خان ظهیرالدوله در سال ۱۲۶۲ سند آن را ثبت نموده در این وقف نامه واقفان، مزرعه سلسبیل و حمام و بازار ابراهیم خان و سهامی از مدرسه ابراهیمه را وقف نموده و عواید آن را بدین قرار وضع نموده: یک عشر حق التولیه یک عشر خرج تعزیه داری و آب آش و هدیه روضه خوان، دو عشر برای خریدن کتب علمیه و هدیه کلام الله و سه عشر بر طلبه علوم دینی و یک عشر صرف تعمیر مدرسه و دو عشر صرف افطار صائمین و ابناء السبیل و انفاق عید غدیر و عشری هم در وجه مؤذن و کتابدار و خادم مدرسه و کسانی که قربه الی الله به جهت خان مرحوم و والدین واقفان قران تلاوت کنند. (وقفنامه میرزا حسین وزیر، ۳-۱)

۷. مشروطه و مدارس خیریه

همزمان با رخداد انقلاب مشروطه، تمایل به ایجاد مدارس بویژه مدارس وقفی و خیریه بیشتر گردید. گروههای مختلف در ایجاد این قبیل مدارس ورود یافتند. خیرین زرتشتی، بسیاری از رجال علم دوست و نوگرایی کرمانی و غیر کرمانی، اتباع غیر ایرانی در زمره این گروهها قرار داشتند. دیگران نوگرایان در کرمان نیز اقدام به ایجاد مدارس نمودند. از آنجا که وزارت معارف هنوز از گستردگی و توان مالی لازم برخوردار نبود وقفیات در راستای توسعه و رشد مدارس موثر بودند.

۱-۷. مدارس خیریه زرتشتیان

در شهر کرمان از دوران قدیم زرتشتیان حضور داشتند و در کنار مسلمانان به زندگی اجتماعی خود می‌پرداختند. در دوره صفویه از دو گروه زرتشتیان اصفهانی و کرمانی تشکیل می‌شدند. بایستی جزیه پرداخت می‌نمودند. جمعیت زرتشتیان کرمان به حدی قابل توجه بود که همواره در وقایع شهر کرمان نقشی را ایفا می‌نمودند. تا آنجا که افغانها را در تسخیر اصفهان و پایان دادن به حکومت صفویه یاری کردند. (مشیزی، ۱۳۶۹: ۶-۴۵) در دوران قاجار این گروه اجتماعی دینی همپای سایر گروهها در نوسازی و رونق حیات اجتماعی شهر کرمان نقش ایفا نمودند. در بین آنها وقف و داد و دهش جایگاه ویژه‌ای داشت. زرتشت نیز همواره پیروان خود را به این امر دعوت نموده، پیروان زرتشت مؤظف هستند سهمی از درآمد خود را صرف داد و دهش، خیرات، کمک به فقرا و مستمندان کنند. بر این مبنا بسیاری از افراد نیکوکار زرتشتی قبل از مرگ، تمام یا قسمتی از مایملک خود را از قبیل زمین، آب، خانه و غیره را وقف مراسم گهنبار، خیرات، داد و دهش و کمک به فقرا هم کیش خود می‌کنند. از این روی وقف‌های زیادی در زمینه های گوناگون از جمله، مذهبی، درمانی، آموزشی و امور دیگر از سوی پیروان این آیین انجام شده است.

در این بین می‌توان از گیو اردشیر کاویانی یاد کرد. وی که یکی از زرتشتیان کرمان بود. در سال ۱۳۲۵ هـ مدرسه کاویانی ایرانشهر را بنا نمود. طبق سندهای موجود این آموزشگاه حداکثر دارای سه پایه تحصیلی اما هر پایه در چند شعبه، بوده و در بعضی سندها نیز به نام ملی ایرانشهر خوانده شده است. محل آن در گزارشها در کوی خارج ناصریه قرار داشته است. (وقفنامه مدرسه ایرانشهر، ۲-۱) مدرسه شهریار دیگر مدرسه‌ای بود که توسط دیگر زرتشتی خدابخش در سال ۱۳۳۶ ش در شهر کرمان برپا گردید. (روح الامینی، ۱۳۸۴: ۲۳۵). دیگر مدرسه خیریه زرتشتیان کرمان، دبستان دخترانه شهریار می‌باشد که در سال ۱۲۹۷ ش توسط خدابخش تفتی از زرتشتیان تأسیس یافت و تا سال ۱۳۲۳ ش قسمت عمده‌ی

هزینه‌های آن را ارباب شهریار خسرو راوری می‌پرداخت و از این سال به بعد توسط اداره آموزش و پرورش اداره می‌گردید. (وقفنامه مدرسه ملی شهریار، ۳-۱؛ روح الامینی، ۱۳۸۴: ۲۱۶).

۲-۷. مدارس ملی جدید

این گونه مدارس به همت افراد خیر و روشنفکر در کرمان تأسیس شد. از جمله این مدارس می‌توان از مدرسه ملی نصرت (شهاب) نام برد که با تلاش جمعی از افراد متنفذ و علم دوست^۱، مخصوصاً سردار نصرت احداث گردید. سردار نصرت با استفاده از تکیه وقفی که متعلق به خاندان وکیل الملک بود مدرسه شهاب را ایجاد نمود. (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۸۱) نکته جالب آنکه این مدرسه نیز همچون برخی از مدارس وقفی عصر قاجار بر روی تکایا ساخته شد.

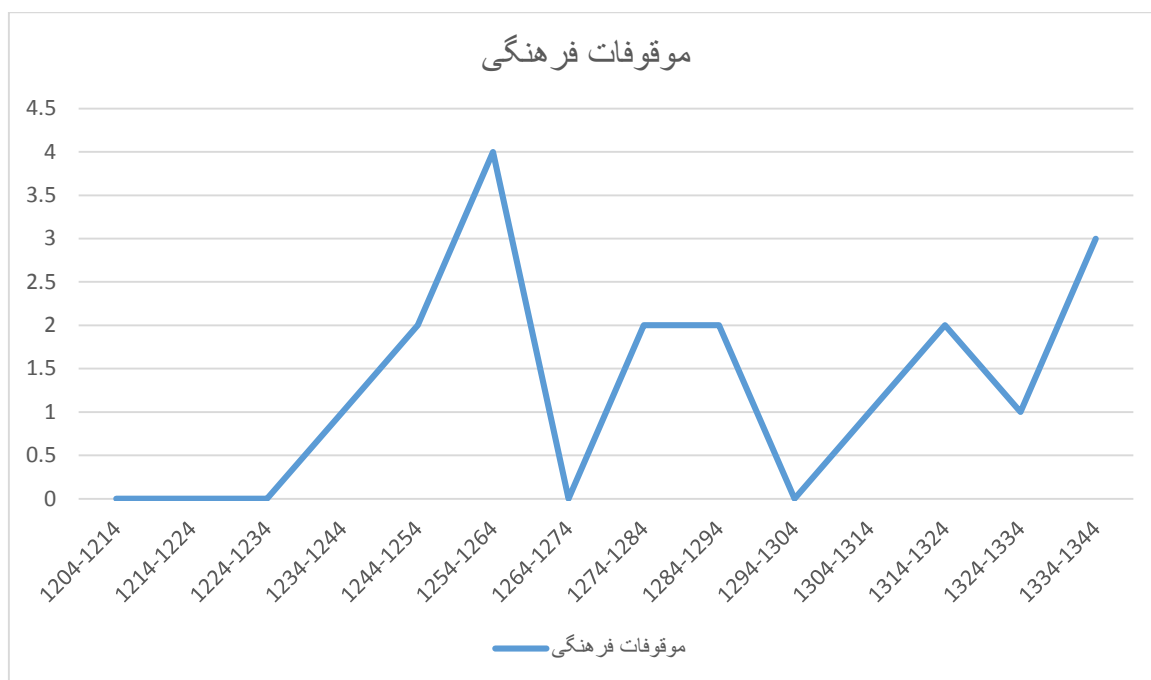
دبیرستان ملی سعادت دیگر مدرسه‌ای می‌باشد که در سال ۱۲۸۶ ش/۱۳۲۶ هـ با دستور حاج زین‌العابدین خان، متولی وقف موقوفات ظهیر الدوله و پیگیری استاد بهمنیار آذر محل مدرسه ابراهیمیه به نام تربیت تأسیس گردید و بعدها به نام سعادت موسوم شد. (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۸۲) بنای این مدرسه در روی محل مدرسه ابراهیمیه می‌تواند دلیلی بر اهمیت اوقاف آموزشی ابراهیم خان ظهیرالدوله باشد که همچنان در بین مردم کرمان دارای اهمیت و جایگاه خاص بوده است. اداره این مدرسه و پرداخت شهریه دانش آموزان از محل موقوفات ظهیرالدوله انجام می‌گرفته است.

همچنین دبستان ملی ادب در سال ۱۳۰۲ ش با تلاش عده‌ای از دوست داران دانش و عباس فرهنگ تأسیس گردید. بیشتر هزینه مدارس ملی و حقوق معلمان از طریق اعانه بزرگان و مؤسسان آن و درآمد اوقاف تأمین می‌شد. البته اولیای دانش آموزان هم بابت شهریه کمک‌هایی می‌نمودند. (همان، ۴۸۴) این دبستان در محل منزل شادروان نظریان، واقع در کوچه مسجد ملک، قرار داشت. این مدرسه تا سال ۱۳۰۸ تحت سرپرستی آقای فرهنگ اداره می‌شد. در این سال که نامبرده به سمت ریاست مدرسه دولتی شاهپور منصوب گردید، سید حسن پژوه این سمت را بر عهده گرفت و بعد از وی نیز افراد دیگری مدیریت آن را به عهده گرفتند. نکته جالب آنکه از محل موقوفات آستانه شاه نعمت الله ولی در کرمان و از محل موقوفه ثلثی زین‌العابدین خان منابع مالی مدرسه مزبور منابع مالی مدرسه مزبور تأمین می‌گردید. (روح الامینی، ۱۳۸۴: ۲۳۰-۲۳۱).

مدارس عصمتیه نسوان (۱۳۳۸ هـ) و مدارس دیگری در دوران مشروطه با کمک خیرین و واقفان ساخته شدند. ولی با شکل گیری آموزش و پرورش نوین در عصر پهلوی اداره اغلب آنها در دست سازوکار دولتی و آموزش و پرورش نوین قرار گرفت. فعال شدن وزارت معارف نسبت به قبل، باعث ایجاد مدارس جدید گردید. مجموعه این عوامل و زمینه‌های مناسب دیگر، گسترده‌گی مدارس و استقبال مردم از مدارس به سبک جدید را در اکثر شهرها و از جمله کرمان در پی داشت.

^۱ افرادی همچون میرزا رضا مستوفی، آقا جواد سعیدی، حسین خان ابراهیمی، احتشام‌الممالک، شمس‌الحکماء، قوام‌الاسلام، آقا مهدی احمدی، محمد حسین وکیل‌الرعا، مهدی رئیس دفتر، میرزا آقا خان بانک، محمدخان مجد‌الاسلام، سید رضا مستوفی، میرزا عباس یزدی.

^۲ بعدها استاد دانشکده ادبیات دانشگاه تهران و به نام استاد احمد بهمنیار کرمانی، مشهور شد.

نمودار فوق نشان دهنده آمار و فراز و فرود وقفیات فرهنگی در دوران قاجار می باشد. موقوفات فرهنگی در کرمان دوران قاجار محدود به وقف کتب، مدارس، وقف در راستای تعلیم، هزینه تحصیل دانش آموزان و طلاب، و مواردی از این دست می باشد. بر این اساس امور فرهنگی کرمان سه دهه نخست حکومت قاجار بی بهره از وقف بودند اما پس از آن و پس از ساخت مدرسه ابراهیم خان و مدرسه میرزا حسین خان شاهد پیشرفت موقوفات فرهنگی می باشیم. با وجود دو نقطه رکود در دهه های هفتاد و آخر قرن سیزدهم، شاهد پیشرفت نسبی موقوفات فرهنگی می باشیم، به ویژه پس از مشروطه شاهد وقف مدارس وقفی متعددی که ذکر آن ها قبلا رفته است می باشیم.

نتیجه گیری

وقف که به عنوان یک سنت دینی و فرهنگی همواره در خدمت زندگی اجتماعی ایرانیان قرار داشت، در منطقه کرمان نیز از دیرباز موقوفات دارای یک کارکرد همه جانبه بودند. در همین راستا با وقفیاتی روبرو هستیم که در جهت مصارف چندجانبه و رفع امورات علمی، فرهنگی، اقتصادی و عمرانی انجام می گرفت. بعد از پایان دوران حکومت آقا محمد خان قاجار و بعد از آنکه حاکمیت قاجار در ایران در حالت ثبات قدرت قرار گرفت. علاوه بر آنکه مدارس سنتی همچون گذشته به فعالیت خود تداوم دادند. ارتباطات و تعاملات بین المللی باعث ورود مدارس در اشکال نوین به ایران گردید. از این رو مدارس به شکل نوین در کنار مدارس سنتی به فعالیت خود را آغاز نمودند. از آنجا که سازوکار مالی ایران عصر قاجار قادر به تأمین بودجه های نظام مند برای مدارس نوین نبود پس اقتضاء می نمود وقف همچون مدارس سنتی در خدمت شکل گیری و پایداری مدارس نوین قرار بگیرد.

منطقه کرمان و شهر کرمان نیز که به خاطر حوادث آغازین شکل گیری حکومت قاجار دستخوش ویرانی قرار گرفته بود با ثبات قدرت در عصر قاجار، در فرایند احیاء و بازسازی قرار گرفت. حاکمان از جهات مختلف سعی در رشد و ایجاد نهادهای

پایدار داشت. حاکمان محلی در این راستا سهم قابل توجهی داشتند. خاندان ظهیرالدوله و وکیل‌الملک از جمله این گروهها بودند که در این مسیر گام برداشتند. آنها به موقوفات چند جانبه پرداختند تا موجبات رشد و رونق همه جانبه شهر کرمان را فراهم نمایند. از این رو سهمی از عواید موقوفات آنها جهت مصارف علمی اختصاص داده می‌شد. ایجاد مراکز علمی و فرهنگی از جمله نهادهایی بود که خاندانهای حاکم کرمان سعی در رونق و گسترش آنها داشتند. از سوی دیگر بایستی در جهت رفع نیاز مالی آنها اهتمام ورزیده می‌شد. از همین رو وقف گزینه‌ای بود که می‌توانست استقلال مالی مراکز علمی آموزشی سنتی و نوین را فراهم نماید. از آنجا که حاکمان محلی از توان مالی لازم برخوردار بودند؛ از همین رو عامل عمده واقفان علمی را طبقه وابسته به حاکمیت و حاکمان تشکیل می‌دادند. جریان شیخیه نیز که از موقوفات فراوانی در کرمان بهره‌مند بود این توانمندی به تعلق و وابستگی بانیان اصلی شیخیه کرمان به حاکمیت بر می‌گشت. در جریان مشروطه به دلیل فراگیر نبودن وزارت معارف، وقف در خدمت رشد مدارس قرار گرفت و از عوامل زمینه‌ساز رشد مدارس گردید. تا آنجا که از بین گروههای اجتماعی و دینی نیز زرتشتیان نیز توانستند در این زمینه موثر باشند. آنها نیز با وقفیات خویش زمینه شکل‌گیری مدارس نوین را در کرمان فراهم نمودند. در مقایسه پایگاه اجتماعی واقفین قبل و بعد از مشروطه می‌توان گفت با توجه به این که شرایط ایجاد شده بعد از انقلاب مشروطه آزادی عمل بیشتری را برای گروههای مختلف اجتماعی فراهم نمود از همین رو حتی برای متمولینی که وابستگی کمتری به حاکمیت قاجار داشتند یا حتی فاقد وابستگی بودند نیز می‌توانستند در ترویج مدارس جدید مبتنی بر امور خیریه موثر باشند.

منابع

- ابراهیمی، ابوالقاسم، (بی‌تا). *فهرست کتب مشایخ عظام، کرمان: سعادت.*
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی، (۱۳۶۸)، *مرآت‌البلدان*، مصحح عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، تهران: دانشگاه تهران.
- افضل‌الدین کرمانی، ابوحامد احمد بن حامد، (۱۳۲۶)، *تاریخ افضل بدایع الازمان فی وقایع کرمان*، تصحیح مهدی بیاتی، چاپ اول، تهران: چاپخانه دانشگاه.
- افضل‌الملک، غلامحسین، (بی‌تا)، *سفرنامه خراسان و کرمان*، به اهتمام قدرت الله روشنی، چاپ اول، تهران: توس.
- آل داوود، علی، (۱۳۸۳)، *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- امامی خویی، محمد تقی و تقوایی، فاطمه، (۱۳۹۲)، «نشانه‌های توسعه‌ی فرهنگ ایرانی در مدرسه‌ی وقفی ترکان خاتون (قراختاییان کرمان)»، *مسکویه*، سال دهم، شماره ۲۴، ۲۸-۷.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۵۳)، *گنج علی خان و خیرات*، تهران: چاپخانه بهمن.
- بامداد، مهدی (۱۳۵۷)، *شرح حال رجال ایرانی*، جلد ۳، تهران: زوار.
- ترکمنی‌آذر، پروین، (۱۳۸۹)، «نقش هوشمندی و تدبیر سیاسی حکومتگران در ایجاد امنیت و توسعه جامعه (مطالعه موردی حکومت ترکان خاتون قراختایی در کرمان)»، *جستارهای تاریخی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوره اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹، ۲۰-۱.
- چهاردهی، نورالدین، (۱۳۶۲)، *از احساء تا کرمان*، درباره عقاید و آداب و مراسم مذهبی شیخیه، تهران: گوتنبرگ.

خانیکوف. نیکولا ولادیمیروویچ، (۱۳۷۵)، *سفرنامه خانیکوف (گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی)*، ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه، مشهد: آستان قدس رضوی.

خداوردی تاج‌آبادی، محمد، (۱۳۸۹)، «مدرسه ابراهیمی: نهاد آموزشی شیخیه کرمان در دوره قاجار»، *تاریخ تمدن اسلامی*، شماره دوازدهم، سال ششم، پاییز و زمستان ۸۹، ۱۷۳-۱۵۷.

خداوردی، تاج‌آبادی، محمد، (۱۳۸۹)، «ظهور و گسترش شیخیه در کرمان در دوره قاجار»، *تاریخ ایران*، تابستان ۱۳۸۹، ش ۴۸-۴۳.

رضوی، میرزا نعمت‌الله، (۱۳۸۷ق)، رساله الاولیاء در شرح احوال عالم ربانی و حکیم صمدانی، کرمان: چاپخانه سعادت. روح‌الامینی، فاطمه بیگم؛ نادری، شهناز؛ صفا، عزیزالله، (۱۳۸۴)، *گنجینه آموزش و پرورش شهر کرمان در آینه تاریخ*، کرمان: آفتاب.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۹۹/۳۶۱۷۲.

سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۶۴)، *تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون*، چاپ اول، تهران: آگاه. طیبی، سید محمد، سلطانی نژاد، فاطمه، (۱۴۰۰)، «واکاوی نهاد وقف در دوره سلاجقه کرمان (۵۸۳-۴۳۳هـ)»، *پژوهشنامه تمدن ایرانی*، شماره پیاپی ۶، دوره ۳، شماره ۲، اسفند ۱۴۰۰، ۱۸۶-۱۶۹.

علیخانی، اعظم و همایون سپهر، محمد و رشیدوش، محمد، (۱۴۰۰)، «عاملیت زنان در وقف‌نامه رقبات آبی (مورد مطالعه: وقف نامه دوره قاجار در کرمان)»، *گنجینه اسناد*، شماره ۱۲۳، دوره سی و یک، پاییز ۱۴۰۰، ۵۴-۲۷.

فرمانفرما، عبدالحسین میرزا، (۱۳۸۳)، *مسافرت‌نامه کرمان و بلوچستان*، مصحح ایرج افشار، تهران: اساطیر. قاسم زاده عقیانی، اطهره (۱۳۹۰) «وقف در کرمان: از اسلام تا مشروطه»، وقف میراث جاویدان، شماره ۷۳، صص ۱۳ تا

۳۲

قاسمی پویا، اقبال، (۱۳۷۷)، مدارس جدید در دوره قاجاریه، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

قاسمی، ابوالفضل، (۱۳۵۴)، *خاندان اسفندیاری، الیگارش‌ی یا خاندان‌های حکومت گر ایران*. تهران: رز. کرمانی، ناظم‌الاسلام، (۱۳۸۴)، *تاریخ بیداری ایرانیان*، جلد سوم، تهران: امیرکبیر.

محبوبی اردکانی، حسین، (۱۳۷۰)، *تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران*، تهران: دانشگاه تهران.

محمد بن ابراهیم، (۱۳۴۳)، *سلجوقیان و غز در کرمان*، تصحیح، محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: انتشارات کتابخانه طهوری.

مشیزی (بردسیری)، میر محمد سعید، (۱۳۶۹)، *تذکره صفویه*، مقدمه و تحشیه محمد ابراهیم باستانی پاریزی، چاپ اول، تهران: علم.

معراجی، سعید، (۱۳۸۵)، *وقف سنت ماندگار*، تهران: بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف.

نجفی، شمس‌الدین، (۱۳۸۲)، «حکومت خاندان اسفندیاری در کرمان (محمد اسماعیلخان نوری اسفندیاری)»، *فصلنامه علوم انسانی دانشگاه بهشتی*، ۳۸، ۹۷-۱۱۹.

نوری اسفندیاری، اسدالله، (۱۳۲۹)، *تاریخ خانواده اسفندیاری*، تهران: اقبال.

همت کرمانی، محمود، (۱۳۶۴)، *تاریخ کرمان به انضمام وقایع مهم ایران*، کرمان: باستان.

- وزیری، احمد علی‌خان، (۱۳۴۵)، «جغرافیای مملکت کرمان»، فرهنگ ایران زمین، شماره ۱۴، ۸۷-۵.
- _____، (۱۳۵۳)، جغرافیای کرمان، به کوشش محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: ابن سینا.
- _____، (۱۳۸۵)، تاریخ کرمان، تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، ج ۱، تهران: علم.
- وقفنامه ابراهیمی، آرشیو اداره‌ی اوقاف و امور خیریه کرمان.
- وقفنامه مدرسه ایرانشهر، آرشیو اداره‌ی اوقاف و امور خیریه کرمان.
- وقفنامه مدرسی ملی شهریار، آرشیو اداره‌ی اوقاف و امور خیریه کرمان.
- وقفنامه میرزا حسین وزیر، آرشیو اداره‌ی اوقاف و امور خیریه کرمان.

References:

- Ebrahimi, Abulqasem, (Bita). A list of the books of Sheikh Ezam, Kerman: Saadat.
- Etimad al-Sultaneh, Mohammad Hassan bin Ali, (1988), Marat al-Beldan, corrected by Abdul Hossein Navaei and Mirhashim Mohaddeth, Tehran: University of Tehran.
- Afzaluddin Kermani, Abu Hamid Ahmad bin Hamed, (1925), Tarikh Afzal Badai al-Azman fi Vaghaye Al-Kerman, corrected by Mehdi Bayati, first edition, Tehran: University Press.
- Afzal-ul-Molk, Gholam Hossein, (Bita), Khorasano-Korman travel book, composed by Allah Roshni, first edition, Tehran: Tos.
- Al-Davoud, Ali, (2004), Big Islamic Encyclopedia, Tehran: Big Islamic Encyclopedia Center.
- Emami Khoei, Mohammad Taqi and Taqvai, Fatemeh, (2012), "Signs of the development of Iranian culture in the endowment school of Turkan Khatun (Qarakhtaians of Kerman)", Moscow, 10th year, number 24, 7-28.
- Bastani Parisi, Mohammad Ibrahim (1972), Ganj Ali Khan and Khairat, Tehran: Bahman Printing House.
- Bamdad, Mehdi (1974), Biography of Iranian Men, Volume 3, Tehran: Zovar.
- Turkmen-Azer, Parvin, (2018), "The role of intelligence and political tact of rulers in creating security and development of society (a case study of the rule of Turkan Khatun Garakhtai in Kerman)", Historical Essays, Institute of Humanities and Cultural Studies, First Term, Number 1, Spring and summer 2019, 1-20.
- Chahardehi, Nooruddin, (1976), from Ahsa to Kerman, about the beliefs and customs and religious ceremonies of Shaikhiya, Tehran: Gutenberg.
- Khannikov. Nikola Vladimirovich, (1996), Khanikov's travelogue (report of a trip to the southern part of Central Asia), translated by Aqdas Yaghmai and Abulqasem Bagnah, Mashhad: Astan Qods Razavi.
- Khodavardi Tajabadi, Mohammad, (2008), "Ebrahimiyyeh School: Educational Institution of the Sheikhiyyeh of Kerman in the Qajar Period", History of Islamic Civilization, Number 12, Year 6, Fall and Winter 89, 157-173.

- Khodavardi, Tajabadi, Mohammad, (2012), "Emergence and expansion of the sheikhiyah in Kerman during the Qajar period", *History of Iran*, Summer 1389, No. 65, 23-48.
- Razavi, Mirza Nematullah, (1387 A.H.), *Risalah al-Awliya in describing the condition of the Rabbani scholar and Hakim Samdani*, Kerman: Saadat Printing House.
- Ruhol Amini, Fatemeh Begum; Naderi, Shahnaz; Safa, Azizullah, (2011), *Kerman's education treasure in the mirror of history*, Kerman: Aftab. National Library and Documents Organization, 36172/99.
- Sultanzadeh, Hossein, (1984), *History of Iran's schools from ancient times to the establishment of Dar al-Funun*, first edition, Tehran: Aghaz.
- Tayibi, Seyyed Mohammad, Soltaninejad, Fatemeh, (2020), "Analysis of the endowment institution in the Selaj period of Kerman (433-583 AH)", *Research Journal of Iranian Civilization*, serial number 6, volume 3, number 2, Isfand 1400, 169-186.
- Alikhani, Azam and Homayun Sepehar, Mohammad and Rashidosh, Mohammad, (2020), "Women's agency in the waqf-name of the water rivals (case study: Qajar-era waqf-name in Kerman)", *Ganjineh Asnad*, No. 123, Volume 31, Autumn 2020, 54- 27.
- Farmanfarma, Abdul Hossein Mirza, (2004), *travel book of Kerman and Baluchistan*, edited by Iraj Afshar, Tehran: Asatir.
- Ghasemzadeh Aghiani, Athara (2010) "Waqf in Kerman; From Islam to the Constitution", *Waqf of the Eternal Heritage*, No. 73, pp. 13-32
- Ghasemi Pouya, Iqbal, (1998), *New schools in the Qajar period*, first edition, Tehran: University Publishing Center.
- Ghasemi, Abolfazl, (1971), *Esfandiari dynasty, oligarchy or ruling families of Iran*. Tehran: Rose.
- Kermani, Nazim al-Islam, (2007), *History of Iranian Awakening*, Volume 3, Tehran: Amir Kabir.
- Mehboubi Ardakani, Hossein, (1996), *History of New Civilization Institutions in Iran*, Tehran: University of Tehran.
- Mohammad Bin Ebrahim, (1965), *Seljuqians and Ghaz in Kerman*, edited by Mohammad Ebrahim Bastani Parisi, Tehran: Tahori Library Publications.
- Mashizi (Bardsiri), Mir Mohammad Saeed, (1989), *Tazkre Hasafoyeh*, introduction: Mohammad Ebrahim Bastani Parisi, first edition, Tehran: Alam.
- Mearaji, Saeed, (2006), *Waqf of the Lasting Tradition*, Tehran: Waqf Culture Research and Development Foundation.
- Najafi, Shamsuddin, (2004), "The Esfandiari Dynasty Government in Kerman (Mohammed Ismail Khan Nouri Esfandiari)", *Beheshti University Humanities Quarterly*, 38, 119-97.
- Nouri Esfandiari, Asadollah, (1934), *History of the Esfandiari family*, Tehran: Iqbal.
- Hammet Kermani, Mahmoud, (1984), *History of Kerman including the important events of Iran*, Kerman: Bastan.
- Vaziri, Ahmad Ali Khan, (1964), "Geography of Kerman", *Farhang Iran Zemin*, No. 14, 5-87.

-----, (1966), Kerman Geography, by the efforts of Mohammad Ibrahim Bastani Paris, Tehran: Ibn Sina.

EbrahimiyeH Waqfname, Kerman Endowment and Charitable Affairs Department Archive.

Iranshahr school Waqfname, Kerman endowment and charity department archive.

Shahriari National Madrasi Waqfname, Archive of Kerman Endowment and Charitable Affairs Department.

Mirza Hossein Wazir, Wagfname, Kerman endowment and charity department archive.